

Archeologisch bureauonderzoek

**Plangebied Binnengasthuisterrein
Stadsdeel Centrum**

BO 09-107 Amsterdam 2009

Inhoud

Samenvatting	4
Inleiding	5
1 Administratieve gegevens plangebied	6
1.1 Administratieve gegevens	6
2 Wet- en regelgeving	7
2.1 Algemeen	7
2.2 Nationale regelgeving	7
2.3 Provincie Noord-Holland	8
2.4 Gemeente Amsterdam	8
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie	10
2.6 Situatie bestemmingsplangebied Binnengasthuisterrein	12
3 Bodemkunde en historie	13
3.1 Algemeen	13
3.2 Historisch-topografische inventarisatie	14
3.2.1 Van kloostercomplex tot Binnengasthuis	15
3.2.2 De bouwgeschiedenis in het plangebied	15
3.3 Archeologische inventarisatie	17
4 Archeologische verwachtingskaart	18
5 Archeologische beleidskaart	22
Conclusie	24
Bronnen	25

Samenvatting

Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) heeft in opdracht van de Universiteit van Amsterdam een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor het bestemmingsplangebied Binnengasthuisterrein. Dit is bedoeld om het cultuurhistorische verleden van het plangebied in kaart te brengen en daarmee een beeld te krijgen van de archeologische sporen die in de bodem aanwezig kunnen zijn.

De historisch topografische kartering heeft geresulteerd in een overzicht van archeologische informatie over de ontwikkeling van het Binnengasthuisterrein. Van dit ruimtelijke beeld is een archeologische verwachting opgesteld die omgezet is naar een beleidskaart. De kaart biedt een specificatie van de beleidsregels en maatregelen voor de vereiste archeologische monumentenzorg.

De beleidskaart geeft twee beleidszones weer: een zone met een hoge verwachting en een zone met bodemverstoring zonder archeologische verwachting.

Voor de zone met een hoge archeologische verwachting geldt uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld. Voor de zone zonder verwachting geldt een vrijstelling van archeologisch maatregelen vanwege de hoge mate van verstoring en de lage verwachting. Dit betekent dat verder archeologisch veldonderzoek niet nodig is.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht, wat inhoudt dat ook in geval geen archeologisch vooronderzoek vereist is en er toch archeologische overblijfselen ouder dan 50 jaar bij bouwwerkzaamheden aangetroffen worden, deze bij BMA aangemeld dienen te worden. In gezamenlijk overleg met de opdrachtgever kunnen dan maatregelen worden genomen tot documentatie en berging van de vondsten.

Inleiding

Het archeologisch bureauonderzoek van Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) betreft een inventarisatie van archeologische c.q. cultuurhistorische waarden binnen het plangebied Binnengasthuisterrein, stadsdeel Centrum. Uitgaande van deze waardestellende inventarisatie wordt het beleid vastgesteld voor het behoud en/of documentatie van eventuele archeologische overblijfselen in verband met toekomstige bouwplannen.

Het archeologisch bureauonderzoek vindt plaats in het kader van een ruimtelijke herinrichting van het zuidoostelijke deelgebied van het voormalige Binnengasthuiscomplex. De voorliggende waardestelling is gebaseerd op een historisch topografische inventarisatie van kaartmateriaal, publicaties¹ en archiefbronnen, in samenhang met archeologische informatie over vergelijkbare locaties in de directe omgeving.

In het bureauonderzoek komen het nationale, provinciale en gemeentelijke archeologiebeleid (hoofdstuk 2), de historische en archeologische achtergronden (hoofdstuk 3) en de archeologische verwachting van de plangebieden (hoofdstuk 4) aan de orde, gekoppeld aan een beleidskaart (hoofdstuk 5) waarmee wordt gespecificeerd of en in welke mate archeologische maatregelen binnen (toekomstige) planontwikkeling vereist zijn.

¹ Quicksan 04-011 door K.J Haakmeester

1 Administratieve gegevens plangebied

Het plangebied Binnengasthuisterrein wordt begrensd door de Vendelstraat in het noorden, de Nieuwe Doelenstraat in het zuiden en de Binnengasthuisstraat in het westen.

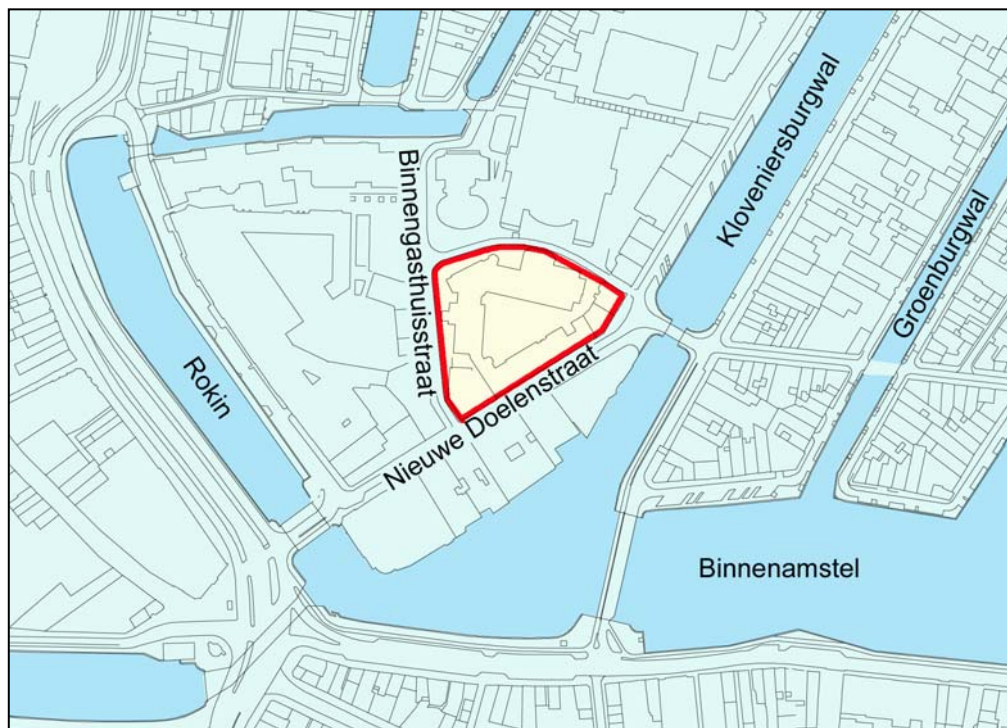
1.1 Administratieve gegevens

Opdrachtgever Universiteit van Amsterdam / HuisvestingsOntwikkeling
Contactpersoon Mw. J.J. Daniëls
Adres Postbus 19268
Postcode / plaats 1000 GG Amsterdam

Plangebied

Provincie	Noord-Holland	Gemeente	Amsterdam
Plaats	Amsterdam	Kaartblad	25G
ARCHIS meldingsnr.	38074		
X-coördinaat NO	121.525	Y-coördinaat NO	486.862
X-coördinaat NW	121.459	Y-coördinaat NW	486.858
X-coördinaat ZO	121.582	Y-coördinaat ZO	486.832
X-coördinaat ZW	121.482	Y-coördinaat ZW	486.805

Locatie

1 Plangebied Binnengasthuis terrein (rood)

2 Wet- en regelgeving

2.1 Algemeen

Het archeologische erfgoed bestaat uit voorwerpen en structuren die in de bodem bewaard zijn. Ook landschappelijke of infrastructurele elementen kunnen een archeologische waarde hebben. Deze materiële overblijfselen vormen een onderdeel van onze leefomgeving waarvan het behoud in de bodem of documentatie op maat gesneden maatregelen vergen. Het archeologische bodemarchief levert een bijdrage aan de cultuurhistorie van onze stad en maakt de beleving van het verleden bovendien tastbaar.

Vanwege de ruimtelijke aard van archeologische sporen en vondsten in de bodem heeft het archeologische beleid raakvlakken met dat van de ruimtelijke ordening. Door de wijziging van de Monumentenwet 1988 met ingang van 1 september 2007 is de zorg voor het archeologisch erfgoed geïntegreerd in ruimtelijke ordeningsprocessen. Een essentieel uitgangspunt van de nieuwe wet is dat het erfgoed in de bodem beter wordt beschermd. Dit betekent dat in ruimtelijke ontwikkelingen vroegtijdig rekening wordt gehouden met archeologisch erfgoed. Als behoud in de bodem geen optie is, dan is, voorafgaand aan de bodemverstoring, onderzoek nodig om archeologische overblijfselen te documenteren en de informatie en vondsten te behouden. In de dichtbebouwde stedelijke omgeving is in de praktijk doorgaans sprake van deze laatste optie.

2.2 Nationale regelgeving

Aan het einde van de jaren tachtig groeide het besef dat archeologische vindplaatsen in Europa ernstig werden aangetast door grootschalige infrastructurele werken, de toename van bouwlocaties en de intensivering van de landbouw. Om het archeologische erfgoed beter te beschermen hebben de Europese ministers van Cultuur in 1992 het Verdrag van Valletta opgesteld (ook bekend als het Verdrag van Malta).

Een essentieel uitgangspunt van dit verdrag is dat behoud van archeologisch erfgoed in de bodem (in situ) in iedere fase van planontwikkeling dient te worden meegewogen. Als behoud in de bodem (bv door middel van technische maatregelen en/of planaanpassing) geen optie is, dient het bouwplan te voorzien in maatregelen om archeologische overblijfselen op een juiste wijze (volgens de wettelijk verplichte Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie) te documenteren en de informatie en vondsten te behouden. Het verdrag stelt de initiatiefnemer van een ruimtelijk plan, dat bodemverstoring tot gevolg heeft, verantwoordelijk voor de planologische en de financiële inpassing van archeologisch onderzoek. De nieuwe wet ter uitvoering van dit verdrag, de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz)², is per 1 september 2007 definitief van kracht.

Op grond van de Wet op de archeologische monumentenzorg zijn vier wetten gewijzigd: de Monumentenwet 1988, de Ontgrondingenwet, de Wet milieubeheer en de Woningwet. De Wet op de Ruimtelijke Ordening bevatte al voorschriften om meer rekening te houden met archeologie ten behoeve van kwaliteitsverbetering van ruimtelijk beleid. Dit betekent o.a. dat elk bestemmingsplan

² Stb. 2007, nr. 42.

op archeologisch beleid zal worden getoetst.³ Vanwege het ruimtelijke karakter van het bodemarchief heeft het archeologische beleid raakvlakken met dat van de ruimtelijke ordening. Door de wetwijzigingen worden archeologische belangen vanaf het begin van de besluitvorming in de ruimtelijke ordening meegewogen. Ondanks de getroffen maatregelen om vooraf archeologisch onderzoek in te plannen kunnen toevalsvondsten bij bouwprojecten worden aangetroffen. Hiervoor blijft de meldingsplicht van kracht.⁴

2.3 Provincie Noord-Holland

Per 1 juli 2008 is de nieuwe wet Ruimtelijke Ordening (Wro) in werking getreden. Hierdoor is de verhouding tussen de provincie en de gemeenten gewijzigd. In het beleidskader Landschap en Cultuurhistorie Noord-Holland omschrijft de provincie haar rol.⁵ Hierbij staat de samenwerking met gemeenten op basis van gemeentelijke en de provinciale structuurvisie centraal. Tevens handhaaft de provincie de Belvédère-benadering, waarin behoud van cultuurhistorie door ontwikkeling wordt nagestreefd. Als toetsingskader voor bestemmingsplannen en projectbesluiten met een Beeldkwaliteitplan hanteert de Provincie tevens het beleidskader en het streekplan. Op grond van de Wro dienen gemeenten bij de vaststelling van bestemmingsplannen, projectbesluiten en beheersverordeningen de Provinciale Ruimtelijke Verordening in acht te nemen.

In het beleidskader is opnieuw de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW) opgenomen, waarin gebieden, die naar verwachting archeologisch waardevol zijn, zijn aangewezen als provinciale archeologische attentiegebieden. De waardestellingen van de CHW zijn bedoeld als primaire algemene indicaties die per specifiek plangebied nadere invulling en precisering behoeven.

De provinciale beleidsintentie is om invulling aan de primaire doelstelling van het Verdrag van Malta te geven en archeologische reservaten aan te wijzen. Deze gebieden dienen om archeologische monumenten duurzaam te beschermen en te beheren en daarmee voor toekomstig onderzoek te bewaren.⁶ Daarnaast betreft de provincie nadrukkelijk culturele waarden, waaronder ook archeologie, bij de realisatie van de ruimtelijke- en stedelijke vernieuwing.

2.4 Gemeente Amsterdam

In aansluiting op het rijks- en provinciaal beleid besteedt de gemeente specifieke aandacht aan vroegtijdige inpassing van archeologie in de ruimtelijke ordeningsprocessen.⁷ Uitgangspunt hierbij is een kwalitatief adequaat beheer van het cultureel erfgoed met aandacht voor een efficiënte voortgang van bouwprocessen en kostenbeheersing. Tegen deze achtergrond is de afdeling Archeologie BMA in 2001 gestart met een nadere inventarisatie van archeologische verwachtingen in elk afzonderlijk stadsdeel. Hiertoe worden onder meer verschillende historische kaartbeelden van het stadsdeelgebied met elkaar vergeleken. Deze inventarisatie is bedoeld als een verfijning van het verwachtingsbeeld van de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW) van de provincie Noord-Holland, en de landelijke Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) waarin de stedelijke gebieden niet gekarteerd zijn.

³ Artikel 38a lid 1 van de gewijzigde Monumentenwet schrijft hierover dat *De gemeenteraad bij vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1 van de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening en bij de bestemming van de in het plan begrepen grond, rekening houdt met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten.* Met 'monument' wordt hier een (onbeschermde) archeologisch monument bedoeld, ofwel *alle terreinen welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde* (art. 1 Monumentenwet).

⁴ Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988.

⁵ Provincie Noord-Holland 2006.

⁶ Van Eerden 2008, 14-15.

⁷ BMA 2005, 58.

De nieuwe wetgeving schrijft voor dat bij vaststelling van een nieuw bestemmingsplan altijd een nadere waardestelling nodig is van de aanwezige archeologische verwachting in de vorm van een bureauonderzoek. Dit bureauonderzoek behelst een specificatie van eventuele archeologische waarden binnen een specifiek plangebied en een advies met betrekking tot het daarbij behorende beleid en/of te nemen maatregelen. Bij de formulering van het beleid staat altijd een realistische balans tussen het archeologische belang ten opzichte van de voortgang van het ruimtelijke ontwikkelingsproces in de stad centraal.

De bescherming van (verwachte) archeologische waarden kan in een bestemmingsplan (o.a.) worden geregeld met een aanlegvergunning als bedoeld in artikel 3.3.a van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Verder kan in het belang van de archeologische monumentenzorg worden bepaald dat de aanvrager van een reguliere bouwvergunning als bedoeld in artikel 44, eerste lid, van de Woningwet een rapport dient te overleggen als bedoeld in artikel 39, tweede lid en kan worden bepaald dat aan een reguliere bouwvergunning als bedoeld in artikel 44, eerste lid, van de Woningwet voorschriften kunnen worden verbonden als bedoeld in artikel 39, derde lid, van de Monumentenwet. Zowel aan een aanlegvergunning als vrijstelling kunnen voorschriften worden verbonden in het belang van de archeologische monumentenzorg.

Bij de bepaling van de vrijstellingsdrempels voor archeologisch wordt een combinatie van factoren, in acht genomen, te weten: a) de specifieke aard van de cultuurhistorische / archeologische waarden, b) het oppervlak van het te ontwikkelen terrein en c) de diepte van de bodemingreep. Volgens deze systematiek gelden in Amsterdam dertien beleidsvarianten:

- 1: gebieden met bekende archeologische waarden. Aangezien hier met zekerheid archeologische overblijfselen aanwezig zijn, is bij elke bodemingreep ongeachte het oppervlak of de diepte archeologisch onderzoek noodzakelijk
- 2: bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- 3: gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog aanwezige historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. Deze gebieden zijn onbebouwd of de bebouwing dateert van vóór de 19de eeuw. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- 4: bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog in het landschap zichtbare historisch infrastructurele assen / in historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing dateert uit het einde van de 19de eeuw. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² en minder dan 1,00 m onder maaiveld.
- 5: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting langs voormalige (overbouwde of opgehoogde) historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder dan 2,00 m onder maaiveld.
- 6: onbebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de landelijke periferie van Amsterdam. Hier liggen archeologische vondsten dicht aan het oppervlak, zodat relevante archeologische lagen kunnen zijn opgenomen in de bouwvoor. De bouwvoor heeft gemiddeld een diepte van 0,3 – 0,5 m waaronder een eerste sporenvlak zichtbaar wordt. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.
- 7: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de voormalige (overbouwde of opgehoogde) landelijke periferie van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit het einde

van de 19de eeuw. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 1,00 m onder maaiveld.

- 8: bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de voormalige (overbouwde of opgehoogde) landelijke periferie van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 2,00 m onder maaiveld.

- 9: terreinen met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² en minder dan de waterbodem.

- 10: gebieden met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn buiten het historische centrum van Amsterdam. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan de waterbodem.

- 11: gebieden met een lage archeologische verwachting die onder water in het IJ liggen, of die als haven in het IJ liggen of die van oorsprong een opgespoten eiland (bijv. baggerdepots uit de 19de eeuw of eilanden zoals IJburg) zijn. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 4,00 m ÷ NAP.

- 12: gebieden met een lage archeologische verwachting die in een droogmakerij liggen. Vrijstelling van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

- 13: gebieden zonder archeologische overblijfselen omdat hier al archeologisch onderzoek of grootschalig grondverzet heeft plaatsgevonden voor bijv. zware funderingen, kelders, tunnels ed. Er geldt daarom een lage archeologische met een vrijstelling voor archeologisch onderzoek. Deze categorie plangebieden zijn wel indirect van belang voor archeologische planning omdat ze aanwijzingen geven voor de eventuele aanwezigheid van archeologische resten in omliggende gebieden.

Voor alle beleidsvarianten geldt dat van het dieptecriterium alleen kan worden afgeweken als exacte gegevens over de bodemopbouw of de aanwezigheid van verstoringen bekend zijn.

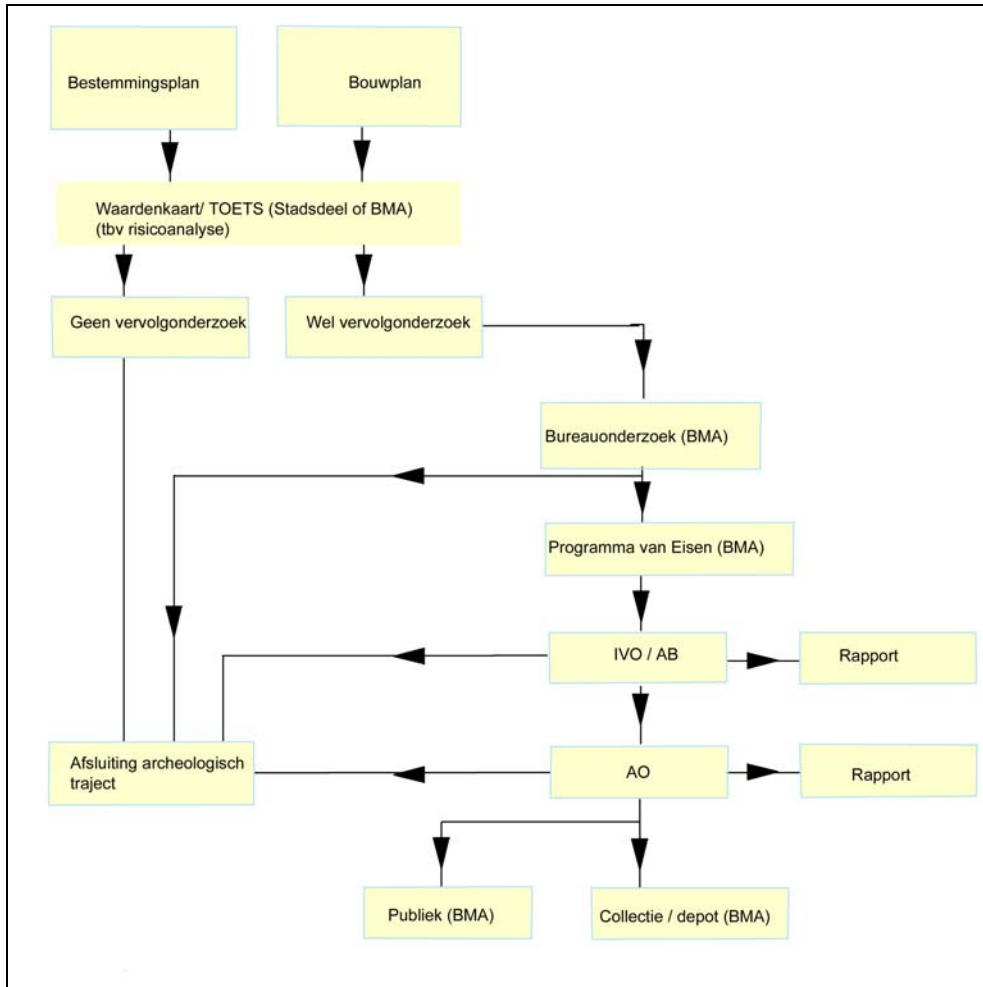
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie

Voor de inpassing van archeologisch onderzoek in het proces van de ruimtelijke planvorming bestaat een standaard pakket van maatregelen waarvan de kwaliteitsnormen door het ministerie van OCW zijn opgesteld (KNA: Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie). De maatregelen gaan uit van een gefaseerde aanpak, zodat per plangebied, al naar gelang de locatie, de aard van de bodemingreep en de archeologische verwachting, een op maat gesneden programma kan worden opgesteld. Er is sprake van een gefaseerde aanpak waarbij een onderscheid gemaakt wordt in het Bureauonderzoek (BO), eventueel gevolgd door het Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en de Archeologische Opgraving (AO) of een Archeologische Begeleiding (AB).

Het IVO is bedoeld om de resultaten van het bureauonderzoek te toetsen. Het geeft inzicht in de aanwezigheid en toestand van de archeologische overblijfselen in de bodem. Een AO wordt uitgevoerd in geval er sprake is van een vindplaats met archeologische resten die volledig dienen te worden gedocumenteerd en geborgen.

Een AB houdt in dat er geen apart archeologisch onderzoek plaatsvindt voorafgaand aan het bouwproces, maar dat de bouwgreep onder begeleiding van een archeoloog wordt uitgevoerd. Volgens de vigerende KNA voorschriften kan dit alleen in geval van uitzondering, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een beperkte bodemingreep op een gewaardeerd terrein of een AMK-terrein. Elke onderzoeksfase wordt afgesloten met een selectiebesluit. Hierin wordt vastgesteld welke delen van een plangebied in aanmerking komen voor verder archeologisch onderzoek of voor bescherming en welke delen van het plangebied verloren gaan zonder een archeologische

opgraving (afb. 2). De wijze waarop de verschillende archeologische werkzaamheden worden uitgevoerd is afhankelijk van de omvang van de bouwlocatie, de aard van de archeologische resten en de opzet van het civiel technisch programma. Goede integratie van het archeologisch programma in het bouwproces is een belangrijke voorwaarde voor efficiëntie in de uitvoering.

2 Stroomschema archeologisch onderzoek.

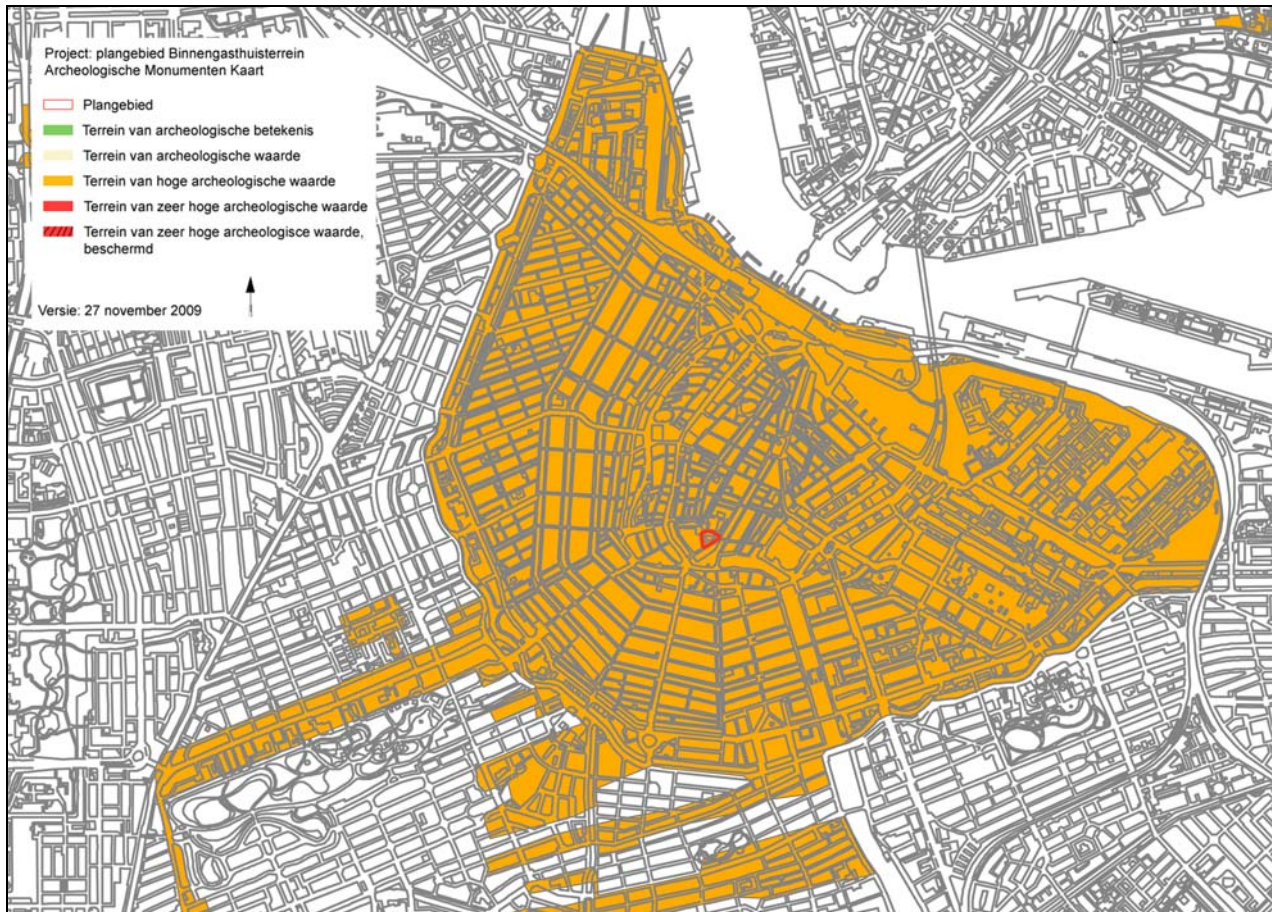
Indien een archeologische waardestelling in het kader van een bestemmingsplan geformuleerd wordt, zal hieruit pas een eventueel veldonderzoek voortkomen wanneer bouw aanvragen in het kader van het betreffende bestemmingsplan ingediend worden. Voor alle veldonderzoeken is een Programma van Eisen (PvE) vereist. Hierin zijn de kwalitatieve randvoorwaarden en onderzoeksvragen voor het werk vastgelegd. Het vormt de basis voor verdere planning en kostenraming. In het PvE wordt tevens beschreven of archeologische overblijfselen in de bodem bewaard kunnen blijven of dat opgraven van deze resten noodzakelijk is (selectiebesluit). Het PvE is onderdeel van de bouwprocedure. Het (laten) opstellen ervan behoort tot de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer van het bouwplan.

Ondanks de maatregelen om vooraf archeologisch onderzoek in te plannen kunnen toevallig vondsten bij bouwprojecten worden aangetroffen. Hiervoor blijft de wettelijke meldingsplicht van kracht.⁸ Dit houdt in dat de uitvoerder of opdrachtgever de gemeente over de vondst dient te informeren zodat maatregelen ter documentatie of berging ervan getroffen kunnen worden.

⁸ Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988.

2.6 Situatie bestemmingsplangebied Binnengasthuisterrein

Het plangebied valt binnen het areaal van de historische binnenstad van Amsterdam. Hiervoor geldt een hoge archeologische waardering zoals vastgelegd op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK: terrein 14.611) en de provinciale Cultuur Historische Waardenkaart (CHW: MLA 245A) (afb. 3). Binnen het plangebied zijn geen specifieke locaties als wettelijk beschermd archeologisch monument aangewezen. Het verwachtingsbeeld van de AMK en CHW is echter algemeen van aard en dient in het kader van de bouwplanvorming nader te worden uitgewerkt. Dit bureauonderzoek betreft een historisch topografische analyse ten behoeve van een specificatie en een ruimtelijk onderscheid van de archeologische verwachtingen.

3 Het plangebied Binnengasthuis, in rood omkaderd, op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Het plangebied (rode kader) valt binnen een gebied met een hoge archeologische waardering (AMK nr. 14.611, oranje). De Cultuurhistorische waardenkaart van de Provincie Noord-Holland (CHW) komt overeen met het kaartbeeld van de AMK.

3 Bodemkunde en historie

3.1 Algemeen

Het huidige 'natuurlijke' landschap in en om Amsterdam wordt in grote mate bepaald door de landschapsvorming die zich voltrok in het Holoceen, de periode na de laatste IJstijd (vanaf ca. 10.000 BP). Er heerste toen vanaf ca. 4.000 BP een gematigd klimaat waarin veengroei mogelijk was. Toen ontstond hier in de kuststreek het zogenaamde Hollandveen. Het Hollandveen Laagpakket bevindt zich thans in de ondergrond tussen gemiddeld 4 - 5 m ÷ NAP en 2 m ÷ NAP en loopt plaatselijk door tot 0 m NAP. Dit natuurlijke landschap is omgevormd tot een veenweidegebied door middel van grootschalige veenontginningen, die in de 11de eeuw van start gingen.⁹ Bij de cultivatie van het landschap speelde de waterhuishouding een cruciale rol. Tegelijkertijd met de veenontginningen begon ook de aanleg van dijken en later in de 17de en 18de eeuw volgde de uitgebreide droogmakerijen waarbij grote watergebieden in Noord-Holland werden ingepolderd. Wat de vroegste bewoning van Amsterdam betreft dateren de oudste archeologische sporen van huizen tot nu toe uit de 12de eeuw. Rond de stad en met name op de hoger gelegen strandwallen in Noord Holland zijn vindplaatsen met bewoningssporen die teruggaan tot in de Bronstijd (ca. 2.000 - 800 v. Chr.).

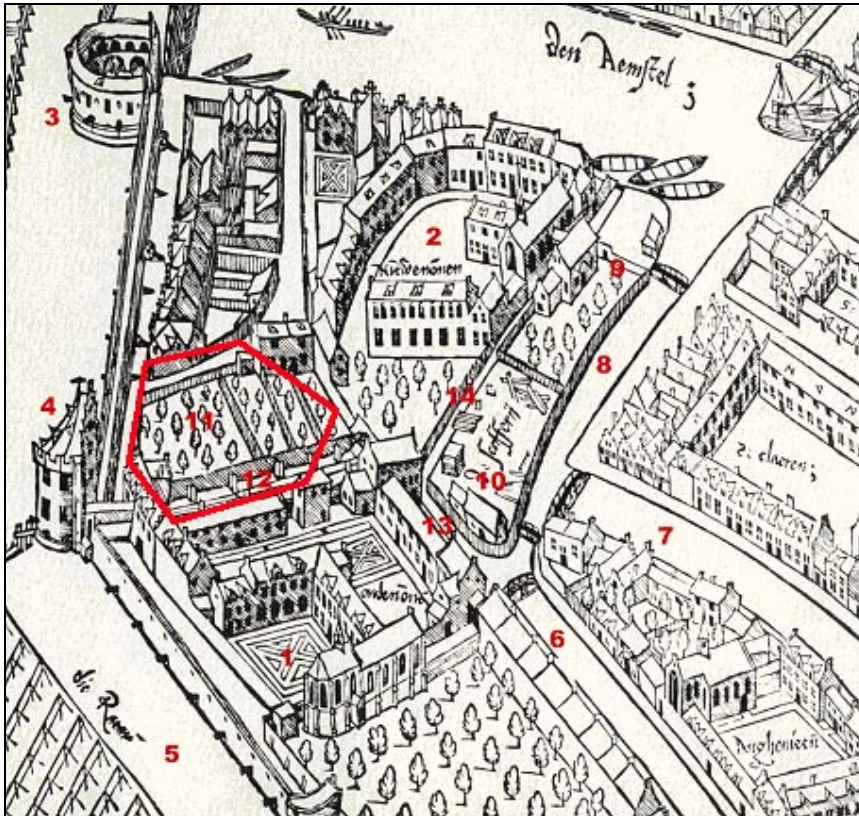
De eerste bewoning van Amsterdam ontwikkelde zich in de 12de en 13de eeuw aan de Nieuwendijk/Kalverstraat en de Warmoesstraat/Nes. Met de aanleg van de (Nieuwezijds en Oudezijds) burgwallen in de 14de eeuw startte het proces van stadsvorming. De stad had eerst een aarden omwalling ('sciltraminge') als verdedigingswerk die in het laatste kwart van de 15de eeuw werd vervangen door een stenen stadsmuur. De laatmiddeleeuwse stad was omsloten door de huidige Singel aan de westkant en de Geldersekaade en Kloveniersburgwal aan de oostkant. In de periode 1585-1663 groeide de stad explosief door vier stadsuitbreidingen. Ten tijde van de Eerste Uitleg (1585-1586) verplaatste de stadsrand zich naar de huidige Herengracht en de Oudeschans. Bij de Tweede Uitleg (1592-1596) verschenen er vier nieuwe woon- en werkeilanden (Marken, Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg) aan de oostkant van de stad. In 1613 ontstond met de Derde Uitleg aan de westzijde van de stad de woon- en werkbuurt de Jordaan en het eerste deel van de grachtengordel tot aan de Leidsegracht. De vroeg 17de-eeuwse stad werd beschermd door een gebastioneerde aarden wal ontworpen naar de nieuwste fortificatieplannen uit Italië, voorzien van elf bolwerken. Met de Vierde Uitleg van 1663 werd in de Gouden Eeuw het halfcirkelvormige stadsplan van Amsterdam voltooid. Het oostelijke deel van de grachtengordel werd aangelegd over de Amstel en aan het IJ werden de drie oostelijke haveneilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg gerealiseerd. De nieuwe bakstenen stadswal (met nu in totaal 26 bolwerken) volgde met zijn gracht het tracé van de huidige Singelgracht.

De eerste woonwijken buiten de Singelgracht verrezen naar aanleiding van het uitbreidingsplan Kalff in 1877, gevolgd door een tweede ring na annexatie van grote delen van de gemeenten Nieuwer-Amstel en Sloten in 1896. De 20ste-eeuwse groei van de stad valt uiteen in vier fasen; bebouwing van de Baarsjes, Zuid en Oost in de twintiger en dertiger jaren, het door nieuwbouw aaneengroeien van voormalige dijkdorpen in Amsterdam Noord, de wederopbouw wijken aan de westzijde van de stad (de Westelijke Tuinsteden) en de bebouwing van de voormalige Bijlmermeer in de zestiger en zeventiger jaren. Met IJburg borduurt de stad begin 21ste eeuw weer voort op het concept van vier eeuwen tevoren, het creëren van stedelijk areaal in en aan het IJ.

⁹ Veerkamp 1997, 10-31.

3.2 Historisch-topografische inventarisatie

Voor deze historisch topografische analyse zijn verschillende cartografische bronnen gebruikt, waaronder de stadsplattegronden van Cornelis Anthonisz (1544), Pieter Bast (1597), Balthasar Florisz van Berckenrode (1625), Gerret de Broen (5de druk 1774-1782) en het kadastrale minuutplan (1820). Aan de hand van het cartografisch materiaal kan de fasering van de verschillende bebouwingen op de locatie worden gedocumenteerd. In het onderstaande volgt een historisch overzicht om de algemene ontwikkelingen op het terrein inzichtelijk te maken.

4 Kaartuitsnede Cornelis Anthonisz. 1544 (uit: Hofman 1978). Rechts het noorden, in rood de geschatte contouren van het plangebied.

1. Oude Nonnenklooster
2. Nieuwe Nonnenklooster
3. Het Rondeel
4. Zwijg Utrecht
5. Kloveniersburgwal
6. Oudezijds Achterburgwal
7. Oudezijds Voorburgwal
8. Grimburgwal
9. Paterserf
10. Stadstimmerwerf
11. 'Susteren Hove'
12. Kloveniers Doelen (?)¹⁰
13. Oude Nonnenvaart
14. Nieuwe Nonnenvaart

¹⁰ Het is niet duidelijk waar de oefenbaan van de Kloveniers (schutters) in 1544 lag. Wel is bekend dat deze al sinds 1522 in de omgeving van de toren Zwijg Utrecht was gevestigd.

3.2.1 Van kloostercomplex tot Binnengasthuis

Het tegenwoordige Binnengasthuisterrein ligt in de binnenbocht van de Amstel in een zone die bij de stadsuitbreiding van circa 1420 bij de stad getrokken is. Dit was een drassig gebied en het terrein is geleidelijk aangeplempt en opgehoogd met onder andere rietlagen, klei-, en veenpakketten en stadsafval. Uit archeologisch onderzoek aan de Oude Turfmarkt in 2004/2005 is gebleken dat de eerste aanplantingen in dit gebied dateren uit 1380.¹¹

Aanvankelijk werd de stad omgeven door een aarden stadswal langs de Geldersekaade, Kloveniersburgwal en Singel. Vanaf 1481 werd deze vervangen door een stenen muur. Met de stadsuitbreiding van 1420 kwamen twee kloosterterreinen binnen de omwalling te liggen; het in 1389 gestichte nonnenklooster St. Marienvelde en het in 1402 gestichte vrouwenklooster Ter Lely. In de volksmond werden deze twee kloosters van elkaar onderscheiden als de Oude en de Nieuwe Nonnen (afb. 4). Het kloostergebouw van het Oude Nonnenklooster bestond uit een U-vormig complex met enkele bijgebouwen. Het werd in het noorden begrensd door de Nieuwe Nonnenvaart, een smal kanaal parallel aan de Grimburgwal. Op het eiland tussen de Nonnenvaart en de Grimburgwal lag een tuinencomplex, het Paterserf met houttuin, en de 'Scafferye' of stadstimmertuin.

Vanaf 1422 maakten beide kloosters deel uit van de orde van de Reguliere Kanunnikessen van St. Augustinus. Na de grote stadsbrand van 1452 waarbij de kloostergebouwen grotendeels werden verwoest, werd het Nieuwe Nonnenklooster in 1455 opnieuw opgebouwd. Het nieuwe gebouw had een karakteristiek ronding omdat de rooilijn de natuurlijke bocht van de Amstel op die locatie volgde.

Na de Alteratie¹² in 1578 werden beide complexen herbestemd tot Gasthuis. In een deel van het Nieuwe Nonnenklooster kwam het St. Pietersgasthuis, in het Oude Nonnenklooster het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Het gehele complex kreeg vanaf het midden van de 17de eeuw de naam Binnengasthuis, nadat het Pesthuis in 1616 naar de Overtoomse Vaart was verhuisd en toen het Buitengasthuis werd genoemd.¹³ In 1633 werd achter het tracé van de oude stadsmuur een straat aangelegd, de Doelenstraat.

De meeste middeleeuwse en 17de-eeuwse gebouwen bleven tot ver in de 19de eeuw in gebruik. Er werden in die periode wel verbouwingen gedaan en voorzieningen toegevoegd zoals behandelkamers en een apotheek.¹⁴ De eerste echte modernisering van het terrein kreeg gestalte met de bouw van de nieuwe afdeling voor kraamvrouwen aan de Oude Turfmarkt (1871).

3.2.2 De bouwgeschiedenis in het plangebied

Op de kaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 (afb. 4) is te zien dat het plangebied ligt ter hoogte van een onbebouwd terrein genaamd boomgaard De Susteren Hove. Na de Alteratie (1578) werd het terrein geleidelijk bebouwd. Een strook in het zuiden van het terrein werd in gebruik genomen door de Kloveniers als exercitieterrein. Deze schutterij, opgericht in 1522, zetelde in een van de muurtorens van de stadsmuur genaamd 'Swych Utrecht'. Een prent uit het Stadsarchief laat zien dat op de plaats van de oorspronkelijke Kloveniersdoelen rond 1816 een badhuiscomplex is gebouwd.¹⁵ Het noordelijk deel werd bestemd voor de gebouwen van het Gasthuis.

¹¹ Gawronski, Jayasena en Veerkamp 2009

¹² Omwenteling van machtsverhoudingen waarbij een protestants stadsbestuur de kerkelijke gebouwen overneemt van de katholieke zorginstellingen.

¹³ Eversman ea. 1976

¹⁴ Roetemeijer 1970b

¹⁵ Beeldbank Stadsarchief Amsterdam

Het Pesthuis

Na de Alteratie verscheen er geleidelijk bebouwing ter hoogte van de boomgaard. In 1594 werd op dit terrein een pesthuis gebouwd voor beide gasthuizen (het St. Pietersgasthuis en het Onze Lieve Vrouwegasthuis). Een sloot (de Gasthuissloot) werd gegraven om de pestlijders te isoleren. Tussen 1774¹⁶ en 1820¹⁷ werd de Gasthuissloot verlengd tot ter hoogte van het Badhuiscomplex op de voormalige Kloveniersdoelen. De sloten zijn tussen 1870-1876 gedempt en in gebruik genomen als riool. Het Pesthuis bleef hier tot 1616 in gebruik. Er kwam toen een nieuw Pesthuis in een oude ijzergieterij en geschutfabriek aan de Overtoomse Vaart buiten de stad. Na opheffing van het Pesthuis op het Binnengasthuisterrein werd het ontruimde gebouw vervolgens tot 1626 als pakhuis verhuurd.

Het Verbandhuis

Het oude Pesthuis kreeg in 1626 een nieuwe bestemming als 't Nieuw Sieckhuys', een chirurgische afdeling¹⁸ voor mannen en vrouwen.¹⁹ De bijgebouwen om het hoofdgebouw heen hadden verschillende functies. Zo waren er een bakkerij, een brouwerij, bierkelder, hooihuis, veehuis en mestkuil aanwezig (afb. 5). Twee onbebouwde terreinen werden gebruikt als bleekveld. Na verloop van tijd kregen de vrouwen een aparte vleugel, het Vrouwenverband. Hiertoe werden in 1681 het voormalige turfhuis en bierkelder vrijgemaakt. In dat jaar werd het Verbandhuis vanwege bouwvalligheid geheel verbouwd.²⁰ In 1834 werd het Verbandhuis uitgebreid. Ruimtegebrek leidde ertoe dat in 1884 direct achter het Verbandhuis een barak van vakwerk werd gebouwd.

5 Plattegrond van het Verbandhuis van 1626 volgens Hellinga (1939)

1. Backerij en Brouwerij met Stuckemaekerskamer
2. 't Nyeuwe Gasthuys Bleekveld
3. Plaets van qua wonde (ernstige zieken)
4. Turffhuys
5. Bierkelder
6. Sekreten
7. De Ganck nae de Binne Moederswoning
8. De Koocke
9. De Binne Moederswoning
10. 't Nye Sieckhuys (Verbandhuis)
11. Desteleer Plaets
12. 't Hoyhuys
13. 't Viehuys
14. 't Koocke Bleekveld
15. De Ganck nae de Boogaert
16. Mis Kuyll

¹⁶ Kaart Gerred de Broen

¹⁷ Minuutplan

¹⁸ Ook wel Verbandhuis genoemd.

¹⁹ Roetemeijer 1970b

²⁰ Hellinga 1927

Deze werd samen met het verouderde Verbandhuis in 1897 gesloopt. Op de vrijgekomen plek werden vervolgens een nieuwe kliniek en een zusterhuis ingericht. Nog in datzelfde jaar werd de kliniek in gebruik genomen.²¹ Aan de Doelenstraat werd het Zusterhuis gebouwd, waar het spoedig uitbreidde.²² De voormalige kliniek werd tot voor kort gebruikt als Theaterschool.

Nummerhuizen

Tussen 1603-1611 hebben de Regenten van het Gasthuis op het terrein aan de Kloveniersburgwal elf brede huizen met trapgevels gebouwd. Deze huizen hadden in plaats van een uithangbord of gevelsteen ter herkenning alleen een nummer en werden verhuurd ten bate van het Gasthuis. Op drie panden na, ten noorden van het plangebied, zijn deze Nummerhuizen in 1908-13 gesloopt en door nieuwe bebouwing vervangen.²³ In deze nieuwbouw was een doorgang naar het binnenterrein, de Vendelstraat.

Heden

In 1981 verhuisde het Binnengasthuis naar de Bullewijk, waar het vandaag de dag beter bekend is als het AMC. Het Binnengasthuisterrein is nu voor zeker 60% voor universitaire functies in gebruik. Voor het overige zijn er woningen, enkele bedrijven en dienstverlenende instanties.

3.3 Archeologische inventarisatie

In het plangebied zelf zijn geen archeologische vindplaatsen bekend, maar in de directe nabijheid zijn wel twee locaties waar de afdeling Archeologie van BMA onderzoek heeft uitgevoerd. Dit onderzoek biedt een onmiskenbare graadmeter voor het archeologisch potentieel van het plangebied. In het onderstaande worden beide onderzoeken kort toegelicht.

Binnengasthuisstraat (BG)

Aan de Binnengasthuisstraat nr. 30-44 zijn in 1983 de middeleeuwse loop van de Amstel, de verschillende fasen van aanplemping en bijbehorende kadeconstructies en bebouwing van het Sint Pietersgasthuis in kaart gebracht. De archeologische vondsten waren gevarieerd, zoals lakenloden, pelgrimsinsignes en met scheepsbouw samenhangende gereedschappen en houtafval. Direct langs de oeverwal van de Amstel (de Nes) werd een kleine aanplemping met materiaal uit de 13de eeuw aangetroffen, verder de Amstel in kwamen nog twee 14de-eeuwse aanplempingen tevoorschijn.²⁴

Oude Turfmarkt (OTM)

Opraving in 2004/2005 in het kader van een verbouwing van het laat 19e-eeuwse complex van het Sint Bernardus gesticht aan de Oude Turfmarkt. De Amsteloever bleek hier in twee fasen, 1380-1500 en 1500-1600, te zijn aangeplempt. De oudste structuren behoorden tot het Nieuwe Nonnenklooster dat in dit gebied langs de Amsteloever werd gebouwd. De kloostermuur rustte op een roosterfundering met een zeldzame variant van een spaarboogconstructie.²⁵ De constructie bleek op basis van dendrochronologisch onderzoek op z'n vroegst uit 1443-1455 te dateren en hing dus waarschijnlijk samen met nieuwbouw na de brand van 1452. Blijkbaar behield de fundering zijn stevigheid, want in de 17de eeuw zijn de middeleeuwse roosters hergebruikt als fundering voor nieuwe woonhuizen. Ook bij de bouw van het Sint Bernardus gesticht in 1880 zijn muren opgericht op delen van 16de-eeuwse funderingen. Op de bouwlocatie was sprake van een grote continuïteit in het vroegere gebruik van het terrein, waarbij telkens werd voortgebouwd op doorgaande oudere structuren en bleek een rijke vindplaats met bouwstructuren en vondsten uit de 15de-19de eeuw.²⁶

²¹ Hellinga 1939

²² Meischke 1981

²³ Eversman ea. 1976

²⁴ Baart 1985

²⁵ Dit type spaarboogconstructie was nog niet eerder waargenomen in Amsterdam.

²⁶ Gawronski, Jayasena en Veerkamp 2009

4 Archeologische verwachtingskaart

Op basis van bovenstaande inventarisatie (hoofdstuk 3) zijn binnen het plangebied Binnengasthuisterrein materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met de ontwikkeling van dit stedelijke gebied vanaf de 14de tot de 19de eeuw, zoals sporen behorende tot het 14de-eeuwse kloosterterrein, het 16de-eeuwse Pesthuis en 17de-eeuwse Verbandhuis. Dit leidt tot een verwachtingskaart zones van archeologische materiële neerslag (zone A-K).

Archeologische verwachtingszones

Begrenzing plangebied

A: Zone van het Oude Nonnenklooster

Zone met sporen behorende tot het 14de-eeuwse kloosterterrein. Dit kunnen resten zijn van de boomgaard (Der Susteren Hove) en/of bijgebouwen. De materiële neerslag van bewoning bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

B: Kloveniersdoelen

Zone behorende tot het oefenterrein van de Kloveniers. De materiële neerslag van de schietbaan kan bestaan uit stenen muren waarmee de schietbaan was afgezet, losse vondsten (militaria) en mogelijk een schiethuis aan de noordkant van de baan. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

C: Boomgaard Oude Nonnenklooster

Hier zijn sporen te verwachten van de 16de-eeuwse tuinaanleg in de boomgaard van het Oude Nonnenklooster. De materiële neerslag kan bestaan uit sporen van een tuinindeling met beplanting en eventueel hekwerken. Hier kunnen botanische resten aanwezig zijn. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

D: Kerkhof Oude Nonnenklooster

Mogelijke locatie van het kerkhof van het Oude Nonnenklooster. De exacte ligging ervan is niet bekend. De materiële neerslag kan bestaan uit skeletresten en houten grafkisten met skeletten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

E: Nonnenvaart

In het tracé van de sloten zijn losse vondsten en afval te verwachten die in de (voormalige) bedding zijn weggezonden. In de 19de eeuw is de sloot overkluisd en in gebruik genomen als riool. De archeologische verwachting is hoog.

F: Bebouwing van het Pesthuis later Vrouwengasthuis

Zone met sporen van het Pesthuis, verband houden met een 16de-eeuwse nieuwbouw of een verbouwing van een voorganger. Verder is dit de zone waar sporen van het 17de-eeuwse Vrouwengasthuis (Verbandhuis) inclusief de later toegevoegde barak te verwachten is. De materiële neerslag van bewoning bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

G: Bleekveld van het Pesthuis later Vrouwengasthuis

Zone met sporen van het bleekveld van het Pesthuis en later het Vrouwengasthuis (Verbandhuis). De materiële neerslag bestaat mogelijk uit een afrastering en eventueel een waterput. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

H: Nummerhuizen

Zone met sporen van het 17de-eeuwse woonhuizen gebouwd in opdracht van de Regenten van het Gasthuis. De materiële neerslag van bewoning bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

I: Gedempte sloot van het Gasthuis

In het tracé van de sloten zijn losse vondsten en afval te verwachten die in de (voormalige) bedding zijn weggezonden. In de 19de eeuw is de sloot overkluisd en in gebruik genomen als riool. De archeologische verwachting is hoog.

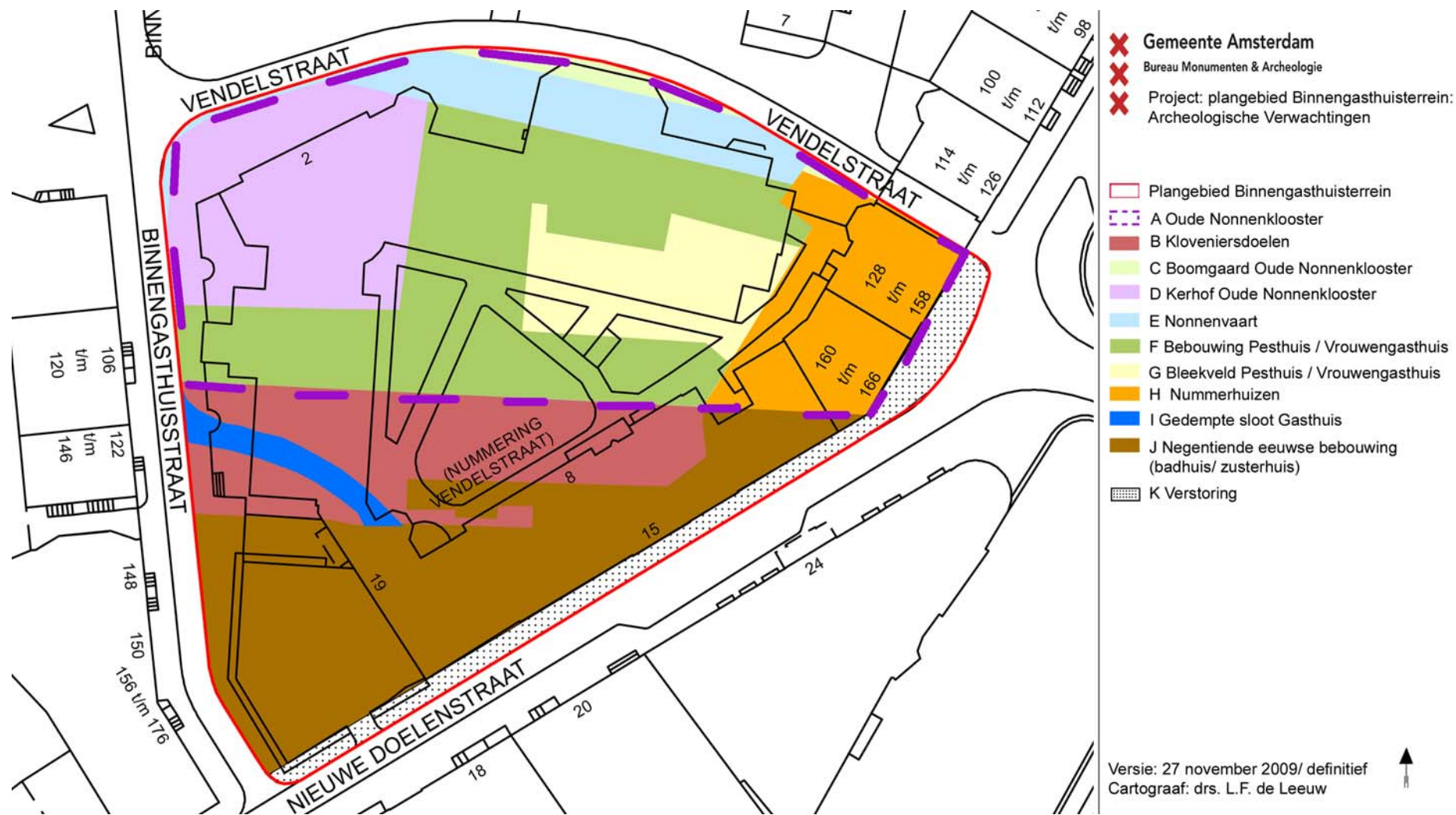
J: Negentiende eeuwse bebouwing (o.a. badhuiscomplex en zusterhuis)

Hierin zijn sporen te verwachten van de 19de-eeuwse bebouwing, zoals het badhuiscomplex en het latere zusterhuis. De materiële neerslag van bebouwing bestaat onder meer uit losse vondsten, afval, bebouwingssporen en beerputten. Voor deze zone geldt een hoge archeologische verwachting.

K: Verstoring

In deze delen van het plangebied is de bodem verstoord door de aanleg de infrastructuur (riolering) in de 20ste eeuw. Daarmee is dit deel van het plangebied vrijgesteld van archeologisch onderzoek.

5 Archeologische beleidskaart

De archeologische beleidsadvieskaart van het plangebied Binnengasthuisterrein is bedoeld als een schematisch ruimtelijk overzicht van de maatregelen die nodig zijn voor de zorg voor het archeologische erfgoed binnen bepaalde zones of locaties in de plangebieden. De verwachtingen worden gekoppeld aan de huidige toestand van het terrein en mogelijk opgetreden bodemverstoringen. De clustering van de verwachtingszones resulteert in een beleidskaart met daarop zones met bijbehorende specifieke beleidsmaatregelen.

Archeologische Beleidszones op basis van de archeologische verwachtingszones en verstoringen

Begrenzing plangebied

Beleid bij hoge verwachting

Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij grondroerende werkzaamheden kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

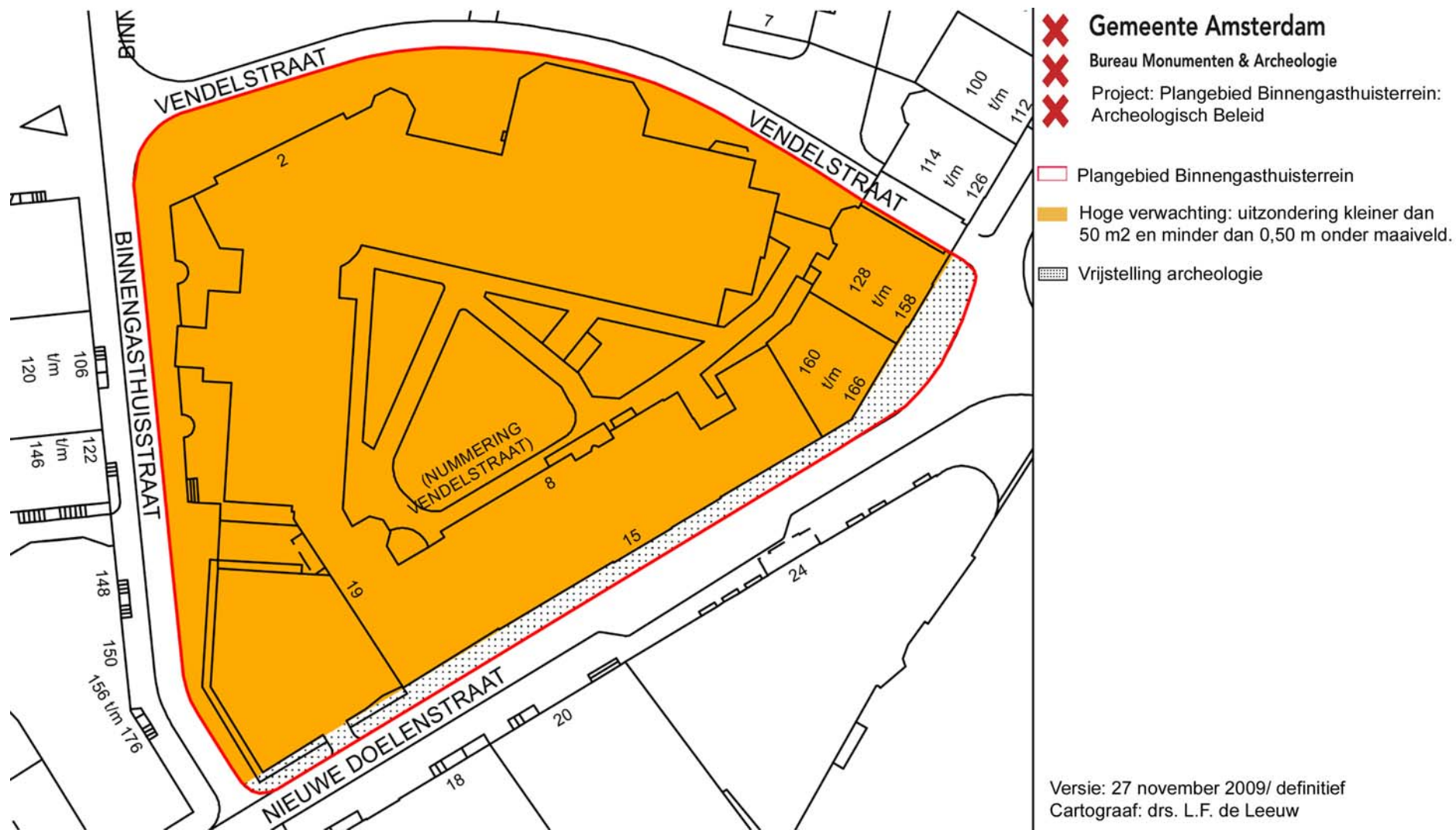

Beleid: negatieve verwachting: (sub)recente verstoring (verwachtingszone K)

Voor dit deel van het plangebied geldt een negatieve verwachting, vanwege de hoge mate van verstoring. Daarmee is dit deel van het plangebied vrijgesteld van verdere archeologische maatregelen.

Voor de uitvoering van archeologisch veldonderzoek, zoals een Archeologische Begeleiding (AB), een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) of een Archeologische Opgraving (AO), is een archeologisch Programma van Eisen (PvE) vereist.

Voor het gehele plangebied geldt dat ook in geval geen archeologisch vooronderzoek vereist is en er toch archeologische overblijfselen ouder dan 50 jaar bij bouwwerkzaamheden aangetroffen worden, deze bij de gemeente aangemeld dienen te worden, zodat in gezamenlijk overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Versie: 27 november 2009/ definitief
Cartograaf: drs. L.F. de Leeuw

Conclusie

Het voorliggende bureauonderzoek is uitgevoerd in het kader van het bestemmingsplan Binnengasthuisterrein. Op basis van historische bronnen en kaarten in combinatie met eerder aangetroffen archeologisch potentieel in de directe nabijheid van het plangebied kan worden geconcludeerd dat op de locatie structuren en overblijfselen van verschillende gebruiksfasen van dit stedelijke gebied kan bevatten. Archeologisch onderzoek kan licht werpen op de vroegste ontwikkeling van het terrein en een preciezer localisering van elementen van het 14de-eeuwse kloostercomplex. Een andere belangrijke kwestie betreft de vraag of het 16de-eeuwse pesthuis een nieuwbouw op een 'leeg' terrein (boomgaard) betrof of dat het ging om een ingebruikname en/of verbouwing van een (bij)gebouw behorende tot het kloostercomplex. Verder is niet duidelijk of het daaropvolgende Verbandhuis een herinrichting van het Pesthuis betekende of een nieuw gebouw betrof.

Afhankelijk van de grootte en de diepte van het te verstoren oppervlak bij toekomstige bouwgrepen kunnen in de grond aanwezige archeologische waarden worden verstoord. Hierbij is er vanuit gegaan dat bij de huidige bebouwing geen onderkeldering aanwezig is.

Voor de zone met een hoge archeologische verwachting geldt uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² en minder dan 0,50 m onder maaiveld.

Voor de zone zonder verwachting geldt een vrijstelling van archeologisch maatregelen vanwege de hoge mate van verstering en de lage verwachting. Dit betekent dat verder archeologisch veldonderzoek niet nodig is.

Voor de uitvoering van archeologisch veldonderzoek, zoals een Archeologische Begeleiding (AB), een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) of een Archeologische Opgraving (AO), is een archeologisch Programma van Eisen (PvE) vereist.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en toch bodemvondsten ouder dan 50 jaar worden aangetroffen dit aan Bureau Monumenten en Archeologie gemeld moet worden zodat in gezamenlijk overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Bronnen

Digitale bronnen

Cultuur Historische Waardenkaart provincie Noord-Holland. <http://chw.noord-holland.nl>
Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS)
Beeldbank Stadsarchief Amsterdam. <http://beeldbank.amsterdam.nl>

Literatuur

Arkel, G. van, 1911: De houten fundeering van het Rondeel, in: *Amstelodamum jaarboek* 9, p. 23-30.
Baart, J.M., 1985: Amsterdam-Centrum, in: *Archeologische Kroniek over Holland 1984*, p. 339
Brugmans, 1929: Amsterdamsche Pesthuizen, in: *Amstelodamum maandblad* 16, pp. 16-17
Eversman, P., ea., *De Geschiedenis van het Binnengasthuisterrein en de Oude Turfmarkt*, Amsterdam
Gawronski, J., R. Jayasena, J. Veerkamp, *Van Amstelbocht tot Binnengasthuis. Archeologische opgraving Oude Turfmarkt (2005)*, Amsterdam 2009
Hellinga, G., 1927: 'Schets van de opkomst, bloei en opheffing van het Amsterdamse gasthuisbestuur', in: *Amstelodamum maandblad* 24, 107-133.
Hellinga, G., 1939: 'Geschiedenis der Geneeskunde: Van chirurgisch "Verbanthuys" tot dubbele chirurgische kliniek', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde jrg.* 83, nr. 40, 4857-4865.
Hofman, W., 1978: *Historische plattegronden van Nederlandse steden. Deel 1 Amsterdam*, Alphen aan de Rijn.
Roetemeijer, H.J.M., 1970: 'Het Binnengasthuis (II)', in: *Ons Amsterdam* 22/8, 226-236.
Meischke, R., 1955: 'De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam', in: *Bulletin KNOB* 6/8 afl. 1, 1-21
Wagenaar, J., 1765: *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen*, tweede stuk, Amsterdam.

Afmelding:

Archicode: 28807	datum: 2-12-2009
Controle proces en waardestelling	prof. dr. J.H.G. Gawronski
Voor akkoord	datum: 2-12-2009

Hoofd afdeling Archeologie BMA
Prof. dr. J.H.G. Gawronski

Colofon

Archeologisch Bureauonderzoek 09-107

Datum: 01-12-2009
Status: definitief
Redactie: prof. dr. J.H.G. Gawronski
Tekst: drs. M. Stronkhorst, drs. L.F. de Leeuw
Tekeningen: drs. L.F. de Leeuw

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2009
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BMA. BMA aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.